

KS. MAREK JODKOWSKI

PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW PARAFII
PW. NIEPOKALANEGO POCZĘCIA MARYI
W NIDZICY W XIX WIEKU

Dynamika rozwoju Kościoła katolickiego w Prusach w XIX w. charakteryzowała się wieloma przemianami dotyczącymi zarówno jego wielkości terytorialnej, jak i struktury ludnościowej. Wprowadzenie bulli Piusa VII *De salute animarum* z 16 VII 1821 r. spowodowało trzykrotne powiększenie obszaru diecezji chełmińskiej, dostosowanego do granic państwowych, a w konsekwencji nakreślenie nowych priorytetów misji duszpasterskiej lokalnego Kościoła¹. Zmieniająca się sytuacja polityczno-gospodarcza, szczególnie po Wiośnie Ludów, przyczyniła się do migracji ludności, w tym również wyznawców katolicyzmu. Wolny obrót ziemią skłaniał chłopów-osadników z Pomorza i Wielkopolski do osiedlania się w powiatach ostródzkim i nidzickim, które do czasu ponownej korekty granic znajdowały się na obszarze diecezji chełmińskiej. Nowym zjawiskiem był również napływ katolickich robotników sezonowych, którzy zasiedlali obszary usytuowane na Mazurach².

Ks. dr MAREK JODKOWSKI – adiunkt katedry Historii Kościoła i Dziedzictwa Kulturowego na Wydziale Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; adres do korespondencji: ul. Kopernika 47/22, 10-512 Olsztyn; e-mail: ksmarekj@wp.pl

¹ S. S a l m o n o w i c z, *Podziały terytorialne i ustrój polityczny ziem pomorskich w latach 1815-1850*, w: *Historia Pomorza*, t. III: (1815-1850), cz. 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, red. G. Labuda, Poznań 1993, s. 130-131; A. L i e d t k e, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku*, Pelplin 1994, s. 74-75.

² J. C h ł o s t a, *Kościół katolicki na Mazurach przed 1945 rokiem*, „Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne” 1999, nr 44, s. 82; T. G r y g i e r, *Z zagadnień diaspory na Warmii i Mazurach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1959, nr 2, s. 162; A. K o p i c z k o, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, cz. 1: *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004, s. 19.

Trudnością w badaniach nad historią XIX-wiecznego katolicyzmu na Mazurach jest brak źródeł bezpośrednich, które pozwoliłyby na wnikliwą analizę wieloaspektowego funkcjonowania parafii w opisywanym okresie. Podczas II wojny światowej spłonęła bowiem większość zbiorów archiwum diecezjalnego w Pelplinie oraz tzw. archiwum bieżące diecezji warmińskiej, w którym deponowano dokumenty z drugiej połowy XIX i pierwszej XX w.³ W redagowaniu dziejów przedwojennego Kościoła katolickiego w Nidzicy koncentrowano się dotychczas na informacjach zawartych w schematyzmach diecezjalnych i prasie⁴, pomijając znaczące materiały zachowane w archiwach organizacji i stowarzyszeń katolickich, wśród których należy wymienić zwłaszcza Archiwum Zarządu Generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn. Wspomniane dokumenty ze względu na ich zawartość stały się podstawą do opracowania poniższego artykułu, w którym zostaną uwypuklone głównie materialne aspekty funkcjonowania parafii, m.in. troska o budynki kościelne oraz finansowanie placówki duszpasterskiej.

TROSKA DUSZPASTERZY O BUDYNKI KOŚCIELNE

W pierwszych dziesięcioleciach działania powiatu nidzickiego⁵ jedynie jego zachodnia część cieszyła się opieką duszpasterską katolickich księży. Od 1837 r. odprawiano w Działdowie cztery razy do roku Msze św., w których uczestniczyła ludność z okolicznych miejscowości⁶. Nidzicy wierni, w większości polskojęzyczni, korzystali najczęściej z posługi religijnej w pobliskim Janowie, które leżało na ziemiach polskich, a zatem poza granicami Prus

³ Por. K o p i c z k o, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 10; L i e d t k e, *Zarys dziejów...*, s. 106.

⁴ Por. A. Z i e l i Ń s k a, *Dzieje miasta i okolic w latach 1807-1914*, w: *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 202-267.

⁵ Powiat ten utworzono 3 I 1818 r. (decyzję skorygowano 19 I 1819 r.). Definitywne wprowadzenie w życie nowego podziału administracyjnego miało miejsce 1 IV 1819 r. Zob. S a l m o n o w i c z, *Podziały terytorialne...*, s. 90-91.

⁶ Archiwum Zarządu Generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn (dalej: Arch. Paderborn), Teczka: Neidenburg, 1863. Pierwszą Mszę św. celebrował w niedzielę po uroczystości Trzech Króli 1837 r. ks. Wojciech Czakert. W tym celu wyremontował z własnych funduszy kaplicę zamkową. Zob. H. M r o s s, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821-1920*, Pelplin 1995, s. 37; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 412.

Wschodnich. Po uszczelnieniu granic przez urzędników rosyjskich w 1841 r. pojawiła się konieczność erygowania w Nidzicy placówki katolickiej⁷.

Stację misyjną we wspomnianym mieście założył 20 II 1854 r. biskup chełmiński Anastazy Sedlag⁸. Jej pierwszym duszpasterzem ustanowiono Franciszka Wollschlägera. Posługę religijną wśród nidziczian zainaugurowano celebracją Mszy św. na zamku 26 III 1854 r.⁹ Wsparcie finansowe gwarantowało nowej placówce duszpasterskiej Stowarzyszenie św. Bonifacego w Paderborn. W tym samym roku dzięki inicjatywie wikariusza generalnego diecezji chełmińskiej Jerzego Jeschke kupiono mieszkanie dla duszpasterza nidzickiego przy ówczesnej ulicy Zamkowej nr 226 (Burgstraße) za 1800 talarów. Poza tym na rzecz katolickiej placówki nabyto dwie przydomowe działki uprawne – o wielkości 95 morgów wraz z ogrodem warzywnym i stodołą, które według późniejszych przeliczeń kosztowały 1500 marek. Wspomniany ogród sprzedano już w 1860 r., aby pozyskać bliżej położoną nieruchomość ziemską za 1660 talarów¹⁰.

Misję duszpasterską nad katolikami nidzickimi powierzono w 1858 r. Hermanowi Wodeckiemu. Nabożeństwa w tym czasie sprawowano w tymczasowym oratorium¹¹. Prowizoryczne warunki lokalowe zmusiły ks. Wodeckiego do podjęcia zdecydowanych kroków, mających na celu wybudowanie własnej świątyni. Kamień węgielny pod nowy kościół uroczyście wmurowano 20 X 1858 r. W następnym roku uporano się z wystawieniem świątyni¹². Uroczystość konsekracji, którą celebrował sufragan chełmiński Jerzy Jeschke, odbyła się 3 czerwca 1860 r.¹³

Wzniesiono kościół orientowany na planie wydłużonego prostokąta z trój-bocznie zamkniętym prezbiterium i przylegającymi do niego kwadratowymi aneksami od wchodu i kwadratową wieżą na osi od zachodu (dobudowaną w 1890 r. – początkowo nad wejściem do świątyni umieszczono jedynie

⁷ A. Kopiczko, *Porta Domini. Kościoły jubileuszowe i sanktuaria Świętego Krzyża w archidiecezji warmińskiej*, Olsztyn 2002, s. 89-90.

⁸ Mross, *Słownik biograficzny kapłanów...*, s. 366; *Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin 1904*, Pelplin 1904, s. 391.

⁹ Tamże; Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 231; W. Barczewski, *Nowe kościoły na Mazurach*, Olsztyn 1925², s. 97.

¹⁰ Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 1863.

¹¹ Mross, *Słownik biograficzny kapłanów...*, s. 366; Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 231.

¹² Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 1863; *Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin 1904*, s. 391.

¹³ *Rocznik Diecezji Warmińskiej 1985*, Olsztyn 1985, s. 321.

sygnaturkę z małym dzwonem¹⁴). W narożnikach korpusu i wieży umieszczono skarpy. Elewacje przepruto wydłużonymi prostokątnymi oknami zwieńczonymi łukiem ostrym. Do budowy użyto poligonalnych ciosów kamiennych oraz cegły (w partiach glicyfów okiennych, wieńczącego gzymsu, skarp i wieży). Świątynię nakryto dachem dwuspadowym, prezbiterium – pięciopółaciowym, natomiast wieżę – hełmem ceglany, ostrosłupowym. Salowe wnętrze zostało oddzielone od prezbiterium ostrołukowym otworem tęczowym. W przyziemiu wieży usytuowano kruchtę. W części zachodniej świątyni wybudowano drewnianą emporę wspartą na ośmiu słupach. Korpus nawowy przekryto stropem belkowym, natomiast kruchtę i prezbiterium – sklepieniem krzyżowym. W 1873 r. podano wymiary kościoła: długość razem z prezbiterium – 67 stóp, szerokość – 38 stóp. Koszty przeprowadzenia prac budowlanych wyniosły ok. 5000 talarów, a wraz ze zdobieniami wnętrza, ołtarzami, organami i utensyliami – ok. 7000 talarów. Powyższe fundusze pochodziły ze składek miejscowej wspólnoty katolickiej, ofiar chełmińskiego duchowieństwa i zarządu generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn¹⁵.

W dniu 21 II 1860 r. nidzicka placówka misyjna została podniesiona do rangi parafii. Władze prowincji wschodniopruskiej w Królewcu potwierdziły tę decyzję 21 VI 1861 r. W skład nowej placówki weszły 83 miejscowości¹⁶. Warto wspomnieć, że dekretem z 23 października 1861 r. biskup chełmiński Jan Nepomucen Marwicz ustanowił dekanat pomezkański i włączył do niego nidzicką parafię¹⁷. Pragnieniem miejscowych katolików stało się erygowanie szkoły konfesyjnej. Już na początku lat 60. XIX w. proboszcz misyjny Wodecki informował władze diecezji chełmińskiej, że nidzicka wspólnota katolicka spełniała kryteria niezbędne do utworzenia własnej instytucji oświatowej¹⁸. W dniu 20 XI 1864 r. otwarto w mieście katolicką prywatną szkołę elementarną. Wciąż jednak brakowało parafialnego budynku szkolnego i mieszkania dla nauczyciela. Z kolei miejscowa protestancka szkoła elementarna, która była złączona ze szkołą średnią, miała finansowanie zagwarantowane z funduszy miejskich. Z władzami miasta toczono rozmowy na temat pod-

¹⁴ Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 29 IV 1872. Do kościoła pozyskano jeszcze jeden dzwon, który nie był użytkowany. Zob. tamże.

¹⁵ Tamże, 1863.

¹⁶ Tamże. Por. K. Bielawny, *Nidzica i okolice. Katolicy i ewangelicy po 1945 roku*, Gietrzwałd 2012, s. 6.

¹⁷ Barczewski, *Nowe kościoły...*, s. 95; Liedtke, *Zarys dziejów...*, s. 84; Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 230.

¹⁸ Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 1863.

niesienia statusu szkoły prywatnej do rangi placówki publicznej, ale jeszcze pod koniec lat 60. XIX w. nie przyniosły one oczekiwanego rezultatu. Warto nadmienić, że we wspomnianej szkole katolickiej uczyło się w 1867 r. 35 dzieci (w tym 18 z rodzin mieszanych), a w 1872 r. – 56¹⁹. W tym czasie zarówno budynek szkolny, jak i mieszkanie dla nauczyciela były wynajmowane. Koszty wynajmu i pensję nauczyciela fundowało Stowarzyszenie świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie²⁰. W 1874 r. uczyło się we wspomnianej szkole 75 dzieci, z czego 53 z rodzin mieszanych. Ich nauczycielem był Johann Erdmann²¹, a od 1 X 1879 r. – Valentin Wedig²². Liczba uczniów analizowanej placówki w 1882 r. zmniejszyła się do 58. W tym okresie do szkoły ewangelickiej uczęszczało 16 katolików²³. W 1888 r. w szkole katolickiej uczyło się już 71 dzieci²⁴. Jako szkoła prywatna zakończyła ona swoją działalność w 1898 r.²⁵

Na urząd kolejnego proboszcza nidzickiego desygnowano 8 III 1864 r. Jana Trepnaua, przyszłego biskupa sufragana diecezji chełmińskiej. Założył on 10 VI 1864 r. bractwo trzeźwości i bractwo różańcowe. Ponadto powierzono mu sprawowanie funkcji prodziekana dekanatu pomezkańskiego i inspektora szkolnego²⁶. Od 1 VII 1869 r. nidzickim duszpasterzem, następnie proboszczem (od 5 II 1871 r.) i dziekanem dekanatu pomezkańskiego (w latach 1877-1883) mianowano Antoniego Temmę. Wspomniany ksiądz musiał stawić czoła nie tylko obowiązkom duszpasterskim, ale również nagłym sprawom gospodarczym w parafii. W 1872 r. skrajne części belek miejscowej świątyni znajdowały się w złym stanie technicznym, w związku z czym przeprowadzono jeszcze tego samego roku niezbędne prace remontowe. Uzgodniono także z władzami du-

¹⁹ Tamże, 1868, 29 IV 1872.

²⁰ Tamże. W 1877 r. roczne koszty wynajmu wynosiły 240 marek. Zob. tamże, 25 I 1877.

²¹ Tamże, Kurze Statistik der katholischen Missionspfarrei Neidenburg pro 1874.

²² Tamże, 7 I 1880.

²³ Tamże, Bericht über die katholische Missionsstation Neidenburg für das II Halbjahr 1882.

²⁴ Tamże, 8 VIII 1888. Za każde dziecko, którego oboje rodzice żyli, ustalono comiesięczne czesne w wysokości 25 fenigów. Wspomnianą opłatę uiszczali jedynie rodzice 15 dzieci. Zob. tamże.

²⁵ Tamże, Missionsbericht vom Jahre 1902. Na poprawę procesu edukacji dzieci mogły wpłynąć nie tylko nowe regulacje prawne, ale także realizacja testamentu Ferdynanda Gregoroviusa (zmarłego w 1891 r.), który zapisał Nidzicy 60 000 marek z przeznaczeniem na wychowanie i wykształcenie biednej młodzieży miasta, bez względu na jej wyznanie. Zob. Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 256; J. Jasiński, *Między Prusami a Polską. Rozprawy i szkice z dziejów Warmii i Mazur w XVIII-XX wieku*, Olsztyn 2003, s. 483.

²⁶ Mross, *Słownik biograficzny kapłanów...*, s. 335; Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 231.

chownymi w Pelplinie plany wykonania kapitalnego remontu podpór z belek od podłogi aż do dachu²⁷. Również sytuacja mieszkaniowa proboszcza pozostawała wiele do życzenia. Przede wszystkim plebania była oddalona „cały odcinek drogi od kościoła” (*eine ganze Strecke entfernt*). Ks. Temma określił ją jako ciasną i niezdrową, wymagającą prac renowacyjnych przy fundamencie oraz na dachu, szczególnie od strony północnej. Rokrocznie zresztą wykonywano w niej remont, ponieważ padające deszcze, powodujące butwienie drewna mogłyby przynieść nieodwracalne zmiany. Wraz z pracami przy kościele zaplanowano realizację gruntownego remontu plebanii, który miał mieć miejsce w 1873 r.²⁸

W 1885 r. nominację na duszpasterza w Nidzicy otrzymał Jakub Jan Klunder. Ustanowiono go proboszczem wspomnianej parafii 11 V 1887 r.²⁹ W czasie swojego urzędowania w opisywanej miejscowości informował władze diecezji chełmińskiej o konieczności przeprowadzenia prac remontowo-budowlanych domu parafialnego, który znajdował się w bardzo złym stanie technicznym³⁰.

Józefowi Januszewskiemu powierzono urząd nidzickiego duszpasterza w 1889 r. Dzięki niemu wybudowano w 1890 r. nową plebanię i nową wieżę przy kościele³¹. Koszt wzniesienia plebanii wyniósł 14 000 marek. W finansowaniu inwestycji partycypował biskup chełmiński (jako patron), a ponadto 6000 marek przeznaczonych na ten cel uzyskano ze sprzedaży starej plebanii. Resztę otrzymano od stowarzyszeń kościelnych i dobroczyńców. Stan budowlany wspomnianego domu parafialnego jeszcze w 1902 r. był dobry³². W 1892 r. duszpasterzem w Nidzicy został Jan Gorczyński. W dniu 3 I 1894 r. otrzymał on nominację na proboszcza tamtejszej parafii. Warto dodać, że w 1900 r. mianowano ks. Gorczyńskiego dziekanem dekanatu pomezńskiego³³.

²⁷ Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 29 IV 1872; 7 I 1880. Por. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów...*, s. 331.

²⁸ Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 29 IV 1872.

²⁹ Mross, *Słownik biograficzny kapłanów...*, s. 137; Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 232.

³⁰ Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 18 IX 1888.

³¹ Mross, *Słownik biograficzny kapłanów...*, s. 114; Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 232; „Rocznik Diecezji Warmińskiej” 1985, s. 321; Barczewski, *Nowe kościoły...*, s. 97.

³² Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, Missionsbericht vom Jahre 1902.

³³ Mross, *Słownik biograficzny kapłanów...*, s. 83; Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 232.

LUDNOŚĆ KATOLICKA W NIDZICY I OKOLICACH

W 1877 r. do nidzickiej parafii należało, zdaniem miejscowego duszpasterza Antoniego Temmy, 884 katolików³⁴. Liczba ta prawdopodobnie była zaniżona ze względu na trudności z dokładnym wyliczeniem wszystkich parafian rozsianych w kilkudziesięciu miejscowościach, którzy *notabene* mogli korzystać z posługi sakramentalnej w innych placówkach duszpasterskich. Z pewnością w zestawieniach statystycznych parafii zebranych w 1880 r. zaprezentowano precyzyjniejsze kalkulacje. W Nidzicy miało mieszkać w 1879 r. ok. 570 katolików, a w innych miejscowościach – ok. 700. Dzieci w wieku szkolnym było wówczas 179 (w tym 77 w Nidzicy)³⁵. W 1888 r. liczba katolickich mieszkańców Nidzicy zmniejszyła się do 332, a w innych miejscowościach parafii – do 418. W tym czasie odnotowano 141 dzieci objętych obowiązkiem nauczania (71 z Nidzicy). Do ewangelickich szkół elementarnych uczęszczało 70 osób, do prywatnej szkoły katolickiej – 71, zaś do szkoły średniej – 15³⁶.

WYBRANE ASPEKTY DUSZPASTERSKIE

Od chwili erygowania placówki misyjnej w Nidzicy życie sakramentalne było traktowane przez wiernych jako integralny element ich codzienności, co przedstawia poniższa tabela.

Tabela 1. Liczba chrztów, ślubów, pogrzebów, osób przystępujących do Pierwszej Komunii św. oraz udzielonych Komunii św. w latach 1854-1862 w placówce katolickiej w Nidzicy

Lata	Chrzty	Śluby	Pogrzeby	Pierwsza Komunia św.	Komunia św. wielkanocna
1	2	3	4	5	6
1854	13	–	–	3	351
1855	23	2	–	26	437
1856	29	4	–	22	474
1857	38	7	–	38	521
1858	45	10	3	12	576
1859	50	15	7	25	590

³⁴ Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 25 I 1877.

³⁵ Tamże, 7 I 1880.

³⁶ Tamże, 18 IX 1888.

1	2	3	4	5	6
1860	63	14	11	31	596
1861	53	17	11	12	654
1862	77	18	35	24	675

Źródło: Arch. Paderborn, Teczka: Neidenburg, 1863; Zielińska, *Dzieje miasta i okolic...*, s. 233.

Z powyższej tabeli wynika, że liczba udzielonych chrztów nieustannie wzrastała od 13 w 1854 r. do 77 w 1862 r. Związki małżeńskie błogosławiono w analizowanej placówce duszpasterskiej od 1855 r. W 1862 r. zawarto aż 18 ślubów. Do 1857 r. nie zgłoszono w Nidzicy katolickich pogrzebów. Bardzo dużą ich liczbę odnotowano w 1862 r. – aż 35. Do Pierwszej Komunii św. najwięcej osób przystąpiło w 1857 r. – 38, a następnie w 1860 r. – 31. Liczba udzielonych Komunii św. nieustannie wzrastała od 351 w 1854 r. do 675 w 1862 r. Reasumując powyższe zestawienie, można stwierdzić, że parafia w Nidzicy rozwijała się pod względem duszpasterskim dość dynamicznie.

W 1868 r. do nidzickiej parafii nie należały żadne stacje misyjne, gdzie sprawowano by nabożeństwa³⁷. W tym czasie na niedzielną sumę oraz świąteczną Mszę św. poranną przychodziło przeciętnie 40 osób z Nidzicy, a z pozostałych 82 miejscowości – ok. 60. W ciągu tygodnia uczestniczyły w nabożeństwach dwie osoby³⁸.

W 1874 r. odnotowano 82 chrzty (z czego 30 z małżeństw mieszanych), 9 ślubów (2 pary z różnych wyznań) i 41 pogrzebów (w tym 25 dzieci poniżej 14 lat, które nie miały jeszcze bierzmowania). Bez wiatyku zmarły 4 osoby, jednak 2 z nich przystąpiły krótko przed śmiercią do spowiedzi św. U Pierwszej Komunii św. było 39 dzieci, w tym 19 z rodzin mieszanych, a 2 z protestanckich. Spowiedź wielkanocną odbyło 671 osób z nidzickiej parafii i 26 spoza wspomnianej placówki duszpasterskiej. Po utworzeniu stacji misyjnych w Wielbarku i Opaleńcu wielu parafian z obszarów położonych na wschód od Nidzicy brało udział w nabożeństwach we wspomnianych miejscowościach³⁹.

W 1877 r. zgłoszono 67 chrztów (z czego 27 dzieci z rodzin mieszanych – 6 ojców i 21 matek wyznania protestanckiego), 9 ślubów (3 z ewangelickim narzeczonym), 43 pogrzeby, z czego 8 osób zmarło bez wiatyku (zgon 3 osób nastąpił nagle). Do Pierwszej Komunii św. przystąpiło 35 dzieci, natomiast

³⁷ Tamże, 1868.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, Kurze Statistik der katholischen Missionspfarrei Neidenburg pro 1874.

spowiedź wielkanocną odbyło 649 osób. W ciągu roku udzielono 800 Komunii św. Latem przychodziło do kościoła na niedzielne Msze św. przeciętnie 140-150 osób, zaś zimą – ok. 100. W dzień powszedni w nabożeństwach uczestniczyło 4-6 osób⁴⁰.

W 1878 r. odnotowano 7 ślubów (2 pary różnych wyznań), 48 chrztów (27 z katolickich rodzin; w pozostałych przypadkach 19 matek i 2 ojców było ewangelikami) i 59 pogrzebów (z czego 22 osoby miały sakrament bierzmowania i 37 – poniżej 14 lat; 10 osób zmarło bez sakramentu namaszczenia chorych). We wspomnianym roku 50 dzieci przystąpiło do Pierwszej Komunii św.⁴¹ W naukach przygotowujących do przyjęcia bierzmowania brało udział 19 chłopców i 19 dziewczynek mówiących po polsku oraz 4 chłopców i 8 dziewczynek posługujących się językiem niemieckim⁴². Do spowiedzi św. wielkanocnej przystąpiło zgodnie z przygotowaną przez proboszcza listą 697 osób, a spoza listy (zapewne spoza parafii) dodatkowych 20-30 osób. Uczestnictwo w niedzielnych Mszach św. nie napawało optymizmem. Przeciętnie na niedzielne nabożeństwa przychodziło 100-120 osób⁴³. Od początku istnienia placówki duszpasterskiej do 1879 r. odnotowano 1529 chrztów, 232 śluby i 1020 pogrzebów⁴⁴.

Od lipca do grudnia 1882 r. zgłoszono 45 chrztów (23 z rodzin mieszanych – 8 ojców i 15 matek wyznania ewangelickiego; 9 dzieci panińskich, z czego matki 6 dzieci były katoliczkami, zaś pozostałych 3 dzieci – konfesji ewangelickiej), 25 pogrzebów (4 osoby dorosłe opatrzone sakramentami i 21 dzieci, z których dwoje w wieku 9 i 10 lat zmarło bez sakramentu namaszczenia chorych) i 7 ślubów (4 osoby wyznania luterńskiego – 3 mężczyzn i kobieta). Do sakramentu bierzmowania przystąpiło 24 IX 1882 r. 22 dzieci, które uczestniczyły w naukach przygotowujących do jego przyjęcia w języku polskim (7 dzieci z rodzin mieszanych – matki wszystkich były ewangeliczkami). W dniu 8 X 1882 r. do Pierwszej Komunii św. przyjęto 12 dzieci, które wcześniej brały udział w przygotowaniach prowadzonych w języku niemieckim (6 z rodzin mieszanych – ojcowie 4 dzieci byli katolikami)⁴⁵.

⁴⁰ Tamże, Kurzer Jahresbericht über die katholische Missionspfarrstation Neidenburg pro 1877.

⁴¹ Tamże, Kurze Statistik der Missionsstation Neidenburg pro 1878.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże, 7 I 1880.

⁴⁵ Tamże, Bericht über die katholische Missionsstation Neidenburg für das II Halbjahr 1882.

Od 1 I 1888 r. do 16 IX 1888 r. odnotowano 44 chrzty, 4 śluby i 25 pogrzebów. Na niedzielne nabożeństwa przychodziło przeciętnie 100 osób. Część parafian uczęszczała na Msze św. do nowo wybudowanego kościoła w Wielbarku, należącego do diecezji warmińskiej. Rocznie udzielano ok. 300 Komunii św.⁴⁶

FINANSE PLACÓWKI DUSZPASTERSKIEJ

W 1868 r. parafia posiadała kapitał w wysokości 43 talarów 10 srebrnych groszy i 6 fenigów ulokowany na oprocentowanym rachunku⁴⁷. Na poczet pensji proboszczowskiej zdeponowano kapitał o wartości 2322 talarów, od którego roczne odsetki wynosiły 103 talary i 27 srebrnych groszy. Zgromadzone na oprocentowanych rachunkach fundacje mszalne opiewały na kwotę 1461 talarów 8 srebrnych groszy i 6 fenigów. Dzięki odsetkom pobieranym z tego kapitału celebrowano rocznie 99 Mszy św., a w ramach kosztów związanych z odprawianiem nabożeństw (np. zakup paramentów), odciągano rocznie z opisywanego źródła 21 talarów 14 srebrnych groszy i 9 fenigów⁴⁸. W 1872 r. kapitał wspomnianej placówki duszpasterskiej wynosił ponad 50 talarów ulokowanych w listach zastawnych na 4% w skali roku. Kapitał, z którego wypłacano proboszczowi pensję, wynosił 4326 talarów ulokowanych na 3½% i 4% (w skali roku) w listach zastawnych. Kapitał fundacji mszalnych opiewał na 1588 talarów ulokowanych na 3½% i 4%, z czego 125 talarów zdeponowano w czteroprocentowych listach zastawnych⁴⁹. Należy zauważyć, że zarówno nieruchomości gruntowe, jak i dom parafialny oraz większość zgromadzonego kapitału proboszczowskiego ufundował biskup chełmiński⁵⁰. Na roczną pensję proboszcza składały się w 1872 r. następujące przychody: z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 240 talarów; odsetki z tzw. kapitału proboszczowskiego – 191 talarów i 15 srebrnych groszy; z innych fundacji – 56 talarów 3 srebrne grosze i 5 fenigów; w ramach tzw. wielkanocnych kartek do spowiedzi – ok. 30 talarów; z tzw. dziesięciny osobistej – 35 talarów, z *iura stole*

⁴⁶ Tamże, 18 IX 1888.

⁴⁷ Tamże, 1868.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, 29 IV 1872.

⁵⁰ Tamże.

– 25 talarów (powyższa suma zdaniem ks. Temmy została zawyżona, ponieważ niemal wszyscy parafianie byli biedni i składali niewielkie ofiary)⁵¹. W tym czasie na utrzymanie nauczyciela otrzymywano z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie 235 talarów. Nauczyciel uzyskiwał z opisywanej zapomogi 165 talarów w ramach wypłaty, a resztę przeznaczano na wynajem mieszkania i budynku szkolnego. Uczniowie płacili chesne na rzecz nauczyciela o zsumowanej wartości 8 talarów rocznie. Większość rodziców mających niskie dochody nie wносиła żadnej opłaty za naukę swoich dzieci. Poza tym nauczyciel otrzymywał 30 talarów z kasy miejskiej za prowadzenie lekcji religii w szkole protestanckiej. Warto zaznaczyć, że miejscowy nauczyciel pełnił również funkcję organisty. Z tego tytułu pobierał on rocznie 24 talary z kasy kościelnej, ok. 10 talarów z tzw. kartek do spowiedzi wielkanocnej, 5 talarów i 7 srebrnych groszy z fundacji parafialnych, 5-6 talarów za asystowanie przy udzielaniu sakramentów i sakramentaliów (np. chrzest, pogrzeb)⁵².

W 1877 r. kapitał miejscowej parafii wynosił 150 marek, które zdeponowano na pięcioprocentowych lokatach. W tym czasie wspomniana placówka nie miała tzw. kasy budowlanej. Niestety, roczne przychody nie pokrywały wydatków parafialnych. W ramach kapitału proboszczowskiego zgromadzono 6000 marek w 4% listach zastawnych jako donację biskupa chełmińskiego oraz 6980 marek w 3½%, 4% i 4½% listach zastawnych, z których roczny dochód wynosił 574 marki. Kapitał fundacji mszalnych opiewał na 5042 marki i 87 fenigów. Poza miastem proboszcz posiadał dwie nieruchomości ziemskie, na których znajdowały się m.in. obora i stodoła. Na jego utrzymanie Stowarzyszenie św. Bonifacego w Paderborn przekazywało rocznie 720 marek⁵³. W tym okresie na pensję nauczyciela składały się: donacje ze wspomnianego stowarzyszenia o wartości 570 marek rocznie, uposażenie organisty – 72 marki, pobory zakrystianina – ok. 15 marek oraz ok. 30 marek w ramach tzw. wielkanocnych kartek do spowiedzi św. Otrzymywał on ponadto wypłatę szkolną z tzw. funduszu szkolnego, opłacanego przez rodziców dzieci. Rocznie do wskazanej kasy wpływało ok. 30-40 marek, z których poza pensją nauczyciela uiszczano opłaty wynikające z bieżących potrzeb materialnych

⁵¹ Tamże, 2 XI 1872.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże, 25 I 1877.

miejscowej placówki edukacyjnej. Oprócz wskazanych przychodów nauczyciel miał zapewnione darmowe mieszkanie⁵⁴.

W 1880 r. na roczne uposażenie proboszcza składały się: wpływy z fundacji mszalnych – 177,09 marek, z fundacji Maksymiliana – 63 marki, z tzw. wielkanocnych kartek do spowiedzi św. i z dziesięciny osobistej – 250 marek oraz z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 720 marek. W sumie proboszcz otrzymywał 1210,09 marek rocznie⁵⁵. Osiem lat później kapitał parafialny wynosił 149 marek i 75 fenigów, kapitał fundacji mszalnych – 9360 marek, zaś tzw. kapitał fundacji proboszczowskich – 13 019 marek i 82 fenigi. Wynajem pomieszczeń szkolnych i mieszkania dla nauczyciela finansował diecezjalny komitet Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie w wysokości 240 marek rocznie⁵⁶. Na roczną pensję proboszcza składały się: stypendia mszalne wraz z przychodami w ramach fundacji biskupa Jana Nepomucena Marwicza – 242 marki; odsetki z fundacji proboszczowskich – 385 marek; donacje z fundacji Maksymiliana – 60 marek; opłaty z *iura stole*, dziesięciny osobistej i kartek do spowiedzi wielkanocnej – 300 marek; zapomoga z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 720 marek. W sumie proboszcz zarabiał 1707 marek rocznie, a katolicki nauczyciel – 882 marki⁵⁷.

*

Życie religijne nidzickich parafian wzmacniało rangę lokalnego Kościoła, którego wpływ na relacje społeczne odbijał się szerokim echem przede wszystkim w innych miejscowościach diaspory, gdzie katolicy stanowili mniejszość. Rozwój katolickich parafii na Mazurach, w tym w Nidzicy, był uzależniony nie tylko od pomocy lokalnego Kościoła, ale także organizacji i stowarzyszeń kościelnych z innych diecezji.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże, 7 I 1880.

⁵⁶ Tamże, 18 IX 1888.

⁵⁷ Tamże.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Zarządu Generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn, Teczka: Neidenburg.
- Barczewski W.: Nowe kościoły na Mazurach, Olsztyn 1925².
- Bielawny K.: Nidzica i okolice. Katolicy i ewangelicy po 1945 roku, Giętrzwald 2012.
- Chłosta J.: Kościół katolicki na Mazurach przed 1945 rokiem, „Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne” 1999, nr 44, s. 81-87.
- Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny, Pelplin 1928.
- Grygier T.: Z zagadnień diaspory na Warmii i Mazurach, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1959, nr 2, s. 150-179.
- Jasiński J.: Między Prusami a Polską. Rozprawy i szkice z dziejów Warmii i Mazur w XVIII-XX wieku, Olsztyn 2003.
- Kopiczko A.: Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945, cz. 1: Studium prozopograficzne, Olsztyn 2004.
- Kopiczko A.: Porta Domini. Kościoły jubileuszowe i sanktuaria Świętego Krzyża w archidiecezji warmińskiej, Olsztyn 2002.
- Liedtke A.: Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku, Pelplin 1994.
- Mross H.: Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821-1920, Pelplin 1995.
- „Rocznik Diecezji Warmińskiej” 1985.
- Salmonowicz S.: Podziały terytorialne i ustrój polityczny ziem pomorskich w latach 1815-1850, w: *Historia Pomorza*, t. III: (1815-1850), cz. 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, red. G. Labuda, Poznań 1993, s. 55-142.
- Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin 1904, Pelplin 1904.
- Zielińska A.: Dzieje miasta i okolic w latach 1807-1914, w: *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 202-267.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY
OF THE IMMACULATE CONCEPTION
OF MARY PARISH IN NIDZICA IN THE 19TH CENTURY

Summary

In the first half of the 19th century, the Catholics of Nidzica, deprived of pastoral care, participated in religious services in neighbouring Janowo. In 1841, when the Russian officials tightened their control of the borders, there occurred a necessity to stimulate the religious life in the Nidzica district. The Catholic mission in Nidzica was founded on 20 February 1854 by Bishop Anastazy Sedlag from Pelplin. Franciszek Wollschläger was appointed as its first priest. The financial support of the new pastoral institution was guaranteed by the Boniface Association in Paderborn. The construction of the church was initiated by another priest from Nidzica, Herman Wodecki. The foundation stone of the new temple was solemnly laid on 20 October 1858. The ceremony of consecration was held on 3 June 1860. Earlier, on 21 February 1860, the mission was upgraded to a parish. Four years later, a Catholic school was opened in Nidzica. In 1890, Józef Januszewski, a priest from Nidzica, built a new presbytery and a tower

next to the church. The Catholic population of Nidzica and surrounding areas were poor, so not only the Bishopric of Culm participated in the maintenance costs of the parish, but also religious organisations from other parts of Germany.

Słowa kluczowe: budownictwo kościelne, diecezja chełmińska, finansowanie parafii, Kościół katolicki na Mazurach, Kościół katolicki w diasporze, Niemcy w XIX i pierwszej połowie XX wieku.

Key words: The Bishopric of Culm, The Catholic Church in diaspora, The Catholic Church in Masuria, The funding of a parish, Germany in the 19th and the first half of the 20th century, Religious buildings.